

“सुफी तत्वज्ञान व भारतातील सुफी संप्रदायाचा विकास”

कु.सोनाली खांडेकर

इतिहास विभाग,

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर

● प्रास्ताविक:

सांस्कृतिक आणि धार्मिक वैविध्यतेने नटलेल्या भारतामध्ये अनेक बहुभाषिक, विविध धर्मांचे पालन करणारे, अनेकरंगी सांस्कृतिकतेवर विश्वास ठेवणारे, विविध विचारप्रणाली असणारे आणि नैतिकता जोपासणारे लोक वास्तव्य करतात. मानवी जीवनात धर्म, परमेश्वर व परमेश्वराची भक्ती यास अनन्यसाधारण महत्व आहे. विविध विचारांवर आधारित व त्या त्या काळातील परिस्थिती नुसार अनेक धर्म, धर्मसंप्रदाय निर्माण झाले. हिंदू, मुस्लीम, ख्रिश्चन, सिख, बौद्ध आणि जैन अशा विविध धर्म परंपरा आणि धर्म भावना लोकांद्वारे जोपासल्या जातात. भारतामध्ये असणारे विविध धर्म हे तेथील लोकांची नैतिकता व आचरण समजावून घेण्यास मदत करतात. भारतामध्ये सुफी पंथाची सुरुवात महंमद गझनीच्या आगमनाबरोबर झाली. पंजाब हा प्रांत महंमद गझनीच्या ताब्यात गेल्यावर सुफींचा भारतावर प्रभाव निर्माण झाल्याचे दिसून येते. “आलिबीन उस्मान अलहुजवैरी उर्फ दातागंजबक्ष” हा भारतातील “सुफी पंथाचा जनक” मानला जातो. एखाद्या व्यक्तीने स्वतःची नैतिकता कशी राखावी किंवा वाढवावी, अंतर्गत व बहिर्गत जीवनाची बांधणी कशी करावी याचे ज्ञान व शिक्षण सुफी पंथाद्वारे दिले जाते.

‘श्री गजाली’ यांच्या मते “ज्ञान व सदाचार यांचा समन्वय म्हणजे सुफी होय” सुफी संप्रदाय हा इस्लाममधील “उदारमतवादी विचार प्रणाली” असलेला संप्रदाय आहे. ईश्वरोपासना आणि समाजसेवा साध्य करण्याकरिता त्यांनी एकांतसाधना, संयम, दया, क्षमा, शांती व समतेचा मार्ग अवलंबिला. प्रस्तूत पेपरमध्ये सुफी तत्वज्ञान व भारतातील सुफी संप्रदायाच्या विकासाचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

● सुफी संप्रदाय:

इस्लामच्या गूढवादास तत्वसूफ किंवा सूफीवाद असे म्हणतात. मध्ययुगीन कालखंडामध्ये सुफीसंप्रदाय हा लोकप्रिय झाला होता. इस्लाममधील सुफी संप्रदाय हा ‘उदारमतवादी विचारप्रणाली’ असलेला संप्रदाय आहे. ‘एकेश्वरवाद’ हे सुफींचे मूळ तत्व आहे. ईश्वरोपासना आणि समाजसेवा साध्य करण्याकरिता त्यांनी एकांतसाधना, संयम, दया, क्षमा, शांती व समतेचा मार्ग अवलंबिला. त्यांनी भौतिक जगाचा त्याग करून वैराग्य वृत्ती धारण केली होती त्यास ‘तर्क—इ—दुनिया’ असे म्हणतात. सुफी पंथाच्या तत्वज्ञानामध्ये परमेश्वराचे स्वरूप, आध्यात्म मार्गातील टप्पे, आत्मस्थितीच्या अवस्था, आचारशास्त्र, गिप्रवास, आत्म्याचे स्वरूप, तेजल्ली, फना आणि बका आणि गुरूभक्ती या सर्व बाबींचा समावेश केला जातो.

● सुफी शब्दाचा अर्थ:

सुफी शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल विद्वानांमध्ये मतभेद असल्याचे पाहावयास मिळते. सुफी शब्द हा अरबी भाषेतील शब्द आहे.

- **सुफीचा अर्थ आहे चटई**
जे चटईवर एका ओळीत बसून ईश्वराची उपासना करतात त्यांना सुफी संत म्हणतात.
 - **सुफी शब्द सुफ पासून बनला आहे**
डॉ. बुध्द प्रकाश यांच्या मतानुसार सुफी शब्द सुफ पासून बनला आहे. सुफ चा अर्थ लोकर असा आहे. आध्यात्मिक जीवनात लोकराचा कपडा, सरळ जीवन आणि भागवत प्रेमाचे प्रतीक मानला जातो म्हणून लोकराचे वस्त्र धारण करणाऱ्यास सुफी म्हणतात.
 - काही विचारवंतांच्या मते सुफी हा शब्द सफा या शब्दापासून निर्माण झाला आहे. 'सफा म्हणजे शुध्दता' ज्याचे अंतःकरण शुध्द आहे, आचरण व विचार शुध्द आहेत व ज्यांची कृतीशीलता आदर्श आहे त्यांना सुफी म्हणतात.
 - ए.एम. शुस्तरो यांनी लिहिले आहे की, काही लोक सुफी शब्दाची उत्पत्ती 'सफवी' पासून मानतात तर काही 'साफा' शब्दापासून मानतात. याचा अर्थ 'पवित्रता' असा आहे.
- **सुफी पंथाचे तत्वज्ञान:**
 - **परमेश्वराचे स्वरूप:**
इस्लाम कुराणाप्रमाणेच सुफी संप्रदाय हा एकेश्वरवादी आहे. परमात्मा हा 'अलहक्क' म्हणजेच परमसत्य आहे असे ते मानत असत. परमेश्वराच्या अविष्कार ज्या पध्दतीने होतो त्यास 'तनजुल्लात' असे म्हणत असत. तर परमेश्वराच्या निर्भेळ स्वरूपास 'अल्ल वजदूल मुतलक' असे म्हणतात.
परमेश्वराच्या स्वरूपाबद्दल तीन मते आहेत इजादिया, शहुदिया आणि वजुदिया होय. **इजादिया** याचा अर्थ द्वैतवाद असा आहे. सृष्टी व परमेश्वर भिन्न आहेत हे यातून सांगितले गेले आहे. **शहुदिया** यांच्या मते परमेश्वर सर्वव्यापी, सर्वश्रेष्ठ आहे. तर **वजुदिया** या मतानुसार परमेश्वर हे एक सत्य असून सर्व तोच आहे. या विचाराचे लोक अद्वैतवाद मानतात.
 - **अध्यात्म मार्गातील टप्पे:**
परमेश्वराच्या ज्ञानास 'मारिफत' असे संबोधले जात असे. अध्यात्म जीवनातील प्रगतीला सुफी पंथात 'मार्ग' असे म्हणतात व त्या मार्गाचा अवलंब करणाऱ्यास 'सालीक' असे म्हणतात. उबुदियात, इष्क, जाहेद, मारिफत, वजद, हकिकत व वसल या टप्प्यांचा समावेश या मार्गामध्ये होतो. उबुदियात म्हणजे सेवा होय. आपल्या हातून घडलेल्या गोष्टीसंबंधीची जाणीव व पश्चाताप होतो. इष्क म्हणजे प्रेम. परमेश्वराविषयी ओढ निर्माण होते. जाहेद म्हणजे निवृत्ती किंवा त्याग. परमेश्वर सोडून बाकी सर्व गोष्टींचा त्याग करणे. मारिफत म्हणजे ज्ञानप्राप्ती. परमेश्वराच्या स्वरूपाचे ज्ञान भक्तास प्राप्त होते. वजद म्हणजे उन्मादावस्था होय. यामध्ये भक्त अशी अवस्था प्राप्त करण्यासाठी ध्यानधारणा करतो. हकिकत म्हणजे परमेश्वराचे संपूर्ण ज्ञान प्राप्त झाल्यावर भक्ताच्या मनामध्ये 'तवक्कूल' म्हणजे शरणागतीची भावना निर्माण होते. वसल म्हणजे मलिन होय. या काळात भक्ताच्या हृदयाचे समाधानाने तृप्त होते व त्यास परमात्म्याचा साक्षात्कार होतो.

■ **आत्मस्थितीच्या अवस्था:**

मनुष्याच्या आत्मस्थितीच्या सुध्दा सात अवस्था सुफी संप्रदायाने सांगितल्या आहेत. यास 'मुकामत' म्हणतात. तोबा म्हणजे पश्चात्ताप, इनावत म्हणजे मतांतर, जुहुद म्हणजे त्याग, तवक्कूल म्हणजे परमेश्वराला शरणागती, सब्र म्हणजे संतोष, शुक्र म्हणजे ईश्वराविषयीची कृतज्ञता आणि रजा म्हणजे ईश्वरी इच्छा हीच आपली ईच्छा बनविणे. या सात अवस्थांमधून जाणारा भक्त परमज्ञानाचा म्हणजेच 'मआरिफचा' आनंद घेवू शकतो.

■ **आचारशास्त्र:**

आत्म्याच्या प्रवासास 'सफरूल अबद' आणि परमात्म्याच्या प्रवासास 'सफरूल हक' असे म्हणतात. सुफी पंथामध्ये आत्म्याच्या उध्दारासाठी चार आचारमार्ग सांगितले आहेत. शरियत, मलकूत, जबरूत आणि लाहूत. शरियत म्हणजे धर्माचरणाचे पालन कसे करावे यासाठीचे नियम होय. मलकूत म्हणजे दैवी अशीर्वाद होय. जबरूत म्हणजे सिध्दीची प्राप्ती होय व यासाठी मारिफत म्हणजे ज्ञान संपादित केले पाहिजे व लाहूत म्हणजे परमेश्वरात विलीन होणे.

■ **त्रिप्रवास:**

मनुष्याच्या आत्मोध्दाराचे सयरिल्ला, सैरफिल्ला व सैर अनिल्ला असे तीन मार्ग सांगितले आहेत. सयरिल्ला म्हणजे परमेश्वरापर्यंत प्रवास. सैरफिल्ला म्हणजे परमात्म्य स्वरूपात प्रवास करणे. सैरअनिल्ला याचा अर्थ परमेश्वराकडून प्रवास. अशा प्रकारे आत्म्याचे तीन प्रवास होतात.

■ **आत्म्याचे स्वरूप:**

सुफी संप्रदायानुसार आत्म्याचे दोन स्वरूप मानले जातात. रूह: रूह हे आत्म्याचे पवित्र स्वरूप असून तो श्रेष्ठ आहे. नफस: नफस हे आत्म्याचे कामक्रोधधारी मुक्त स्वरूप होय.

■ **तेजल्ली:**

तेजल्ली म्हणजे प्रकाश, तेज होय. सुफी संप्रदायामध्ये परमेश्वरी तेजाच्या तीन पायऱ्या आहेत. तजल्ली अफाल, तजल्ली शहुदी व तजल्ली ए सिफाती होय. तजल्ली अफाल म्हणजे परमेश्वराची कृतीची तेजाद्वारे जाणीव होणे. तजल्ली ए शहुदी म्हणजे परमेश्वराची नावे प्रकाशमान करणे. तजल्ली ए सिफाती म्हणजे परमेश्वरी गुणांचा प्रकाश पडणे.

■ **फना आणि बका:**

फना म्हणजे नष्ट होणे होय. तर बका म्हणजे परमेश्वर स्वरूपाच्या चिंतनात मग्न राहणे. फना ही बका नवजीवनाच्या पूर्वीची अवस्था होय. फनाचे कुर्वे फरायज, कुर्वे न वासिल व जमाबयनुल करबेन असे तीन प्रकार आहेत.

■ **गुरूभक्ती:**

सुफी संप्रदायामध्ये परमेश्वराची प्राप्ती करून घेण्याकरिता गुरू असणे आवश्यक आहे. सुफी गुरूला 'शेख', 'पीर' किंवा 'मुर्शीद' या नावाने ओळखतात. शिष्याला 'मुर्शिद' हे नाव आहे. जो गुरूकडून उपदेश घेतो त्यास 'बैत' असे संबोधले जाते. सुफी पंथात गुरूभक्तीला अतिशय महत्वाचे स्थान आहे.

● **सुफीवादाच्या श्रद्धा:**

ईश्वर, प्रेम, ईश्वर एक रमणी, गुरूचे महत्व, जीव आणि ब्रम्ह, अंतःकरणाची शुध्दता व संगिताचे महत्व या सुफीवादाच्या श्रद्धा आहेत.

ईश्वर — ईश्वर हाच सृष्टीचा निर्माता असून तो अनादि आहे व त्याच्यापर्यंत पोहोचण्याचे साधन प्रेम आहे.

प्रेम— सुफीवादाचा मुलाधार प्रेम आहे. ईश्वराची प्राप्ती प्रेमाच्या माध्यमातून होते.

ईश्वर एक रमणी — प्रत्येक सुफीसाधक ईश्वराची कल्पना एका सुंदर स्त्री म्हणजेच रमणी मध्ये करतात.

गुरूचे महत्व — सैतानापासून वाचण्यासाठी सुफी साधकास गुरूची आवश्यकता असते.

अंतःकरणाची शुध्दता — अंतःकरणास आरसा मानले जाते. अंतःकरण शुध्द असेल तरच त्यात उमटणारे प्रतिबिंब स्पष्ट आणि शुध्द असेल.

संगिताचे महत्व — संगीतास अतिशय महत्व दिले जाते. संगितामुळे मनाची एकाग्रता वाढून त्याचे उत्थान होण्यास मदत होते.

● **भारतातील सुफी संप्रदाय:**

मध्ययुगात भारतात उत्तरेत सहा सुफी संप्रदाय होते. (१) चिश्ती (२) सुन्हावर्दीया (३) नक्शबंदिया (४) कादिरिया (५) सल्लारिया व (६) फिरदौसिया. यापैकी चिश्ती व सुन्हावर्दीया हे संप्रदाय सुलतानशाही काळात भारतात आले तर नक्शबंदिया व कादिरिया हे मुघल काळात भारतामध्ये आले.

१) **चिश्ती संप्रदाय** : इ.स. ११९२ मध्ये मोईनुद्दीन चिश्ती याने हा संप्रदाय भारतात आणला. इ.स. १२ व्या शतकामध्ये हिरातजवळच्या चिश्तीया गावी ख्वाजा जबु इशाक याने चिश्ती या संप्रदायाची स्थापना केली. चिश्ती या गावावरून संप्रदायास चिश्ती हे नाव देण्यात आले. या संप्रदायात मुस्लिमेतर लोकांनाही प्रवेश होता. बखतियार काकी याने दिल्ली, हमीदउद्दीन याने नागोर, फरिदुद्दीन याने अजोधन, शेख सिराजउद्दीन याने बंगाल, बुन्हानुद्दीन गरीब याने दक्षिण भारतात या संप्रदायाचा प्रसार केला. चिश्ती संप्रदायाचे स्वतंत्र तत्वज्ञान आहे.

२) **सुन्हावर्दी संप्रदाय** : सुन्हावर्दी संप्रदायाची स्थापना इ.स. १२ व्या शतकात नजीबउद्दीन याने इराक मध्ये केली. पुढील शतकात बहाउद्दीन झकारिया याने हा संप्रदाय भारतामध्ये आणला. मुलतान येथे सुन्हावर्दी संप्रदायाचे केंद्र होते. तर गुजरात येथे उपकेंद्र जलालुद्दीन बुखारी याने स्थापन केले. सुन्हावर्दी संप्रदायाचे दिल्ली सुलतानाशी घनिष्ठ संबंध होते.

३) **नक्शबंदीया संप्रदाय** : इ.स. १२ व्या शतकात अहमद—अटा—यशवी याने हा संप्रदाय स्थापन केला. मुहंमद बाकी बिला याने अकबराच्या काळात हा संप्रदाय भारतात आणला. या पंथास तुर्की मंगोल विरुद्ध इराणी धार्मिक कल्पना व संस्कृती यातील संघर्ष मानला जातो. मुघल काळात नक्शबंदीया संप्रदायास शेख अहमद सरहिंदी हे प्रसिद्ध गुरू लाभले होते. भक्ताच्या हृदयात परमेश्वर असतो. हे संप्रदायाचे मुख्य आध्यात्मिक तत्व होते.

४) **कादिरिया संप्रदाय** : इ.स. १०७७ ते ११६६ च्या काळात अब्दुल—कादिर—जल—जीलानी याने कादिरिया या संप्रदायाची इराकमध्ये स्थापना केली. १५ व्या शतकात महमंद घौय याने हा संप्रदाय भारतात आणला. मुघल काळात या संप्रदायाचा अधिक प्रसार झाल्याचे दिसून येते. एकत्ववाद हे या संप्रदायाचे मुख्य तत्वज्ञान होते.

५) **सत्तारिया संप्रदाय** : सत्तारिया संप्रदायाची स्थापना अबु—यझीद—अल—बिस्तानी याने केली. शेख अबद अला याने १५ व्या शतकात सत्तारिया संप्रदाय भारतात आणला. या पंथाच्या भक्तिसाधनेवर हिंदू धर्माचा मोठा प्रभाव दिसतो.

६) **फिर्दोसिया संप्रदाय** : मध्य आशियामध्ये फिर्दोसिया संप्रदायाची स्थापना सैफद्दीन बाखर्झी याने केली व बद्रुद्दीन समर्कंदी याने हा संप्रदाय भारतात आणला. अहमद मानेरी हा या संप्रदायाचा भारतातील महत्वाचा गुरू होता. नितिमत्ता महत्वाची आहे असे या संप्रदायाचे मत होते. पूर्व भारतामध्ये व बिहारमध्ये हा संप्रदाय अधिक लोकप्रिय बनला होता.

● सारांश:

‘सृष्टीतील प्रत्येक वस्तूची निर्मिती ही ईवरोपासूनच होते ईवराशिवाय कुणालाही अस्तित्व असू शकत नाही’ अशी धारणा सुफी संप्रदायाची होती. आणि या ईवरोपासनेसाठी लागणारा एकांतसाधनेचा व तल्लीनतेच्या मार्गाचा अवलंब सुफींनी केल्याचे दिसून येते. पवित्रता, प्रेम (इश्क), संगीत, सत्य आणि गुरू या सर्व बाबींचा समावेश सुफी संप्रदायामध्ये होतो आणि यांचे पालन सुफी साधकाद्वारे केले जाते. ‘ताराचंद’ यांच्या मते **“Sufism as a complex phenomenon; Comparable to a stream which gathers volume by the joining of tributaries from many lands”**. मध्युगीन कालखंडामध्ये सुफी संप्रदाय हा अधिक लोकप्रिय बनला आणि हिंदू आणि मुस्लिम धर्मातील लोकांमध्ये सुफीच्या विचारांचा प्रभाव पडल्याचे दिसून येते. आपल्या तत्वज्ञानाच्या माध्यमातून मानवी जीवनामध्ये शांतता सुफींनी व परमेश्वराविषयी असणारी श्रद्धा सांगितली. शरियत च्या माध्यमातून व्यक्तीचा आचारधर्म सुफींनी सांगितला. अशा प्रकारे मानवी आयुष्याची जन्मापासून मृत्युपर्यंत होणाऱ्या जडणघडणे मध्ये सुफी संप्रदायाने प्रेम, शांतता व समता ही तत्वे आणली असे म्हणता येईल.

● संदर्भ:

१. प्रा. मदन मारडीकर, मध्युगीन भारताचा इतिहास, विद्या बुक्स पब्लिकेशन
२. प्रा. गजानन ल. भिडे, डॉ. विजय नलावडे, डॉ. सौ. वैजयंती नाईकनवरे, मध्युगीन भारत फडके प्रकाशन
३. प्रा. डॉ.पी.एन. शिंदे, प्रा. ए.जी.थोरात, मध्युगीन भारताचा सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक इतिहास फडके प्रकाशन

4- Satish Chandra, History of Medieval India, Orient Blackswan Publication.